

ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Սուփաս Եպիսկոպոսի ի Սանկտ-Պետերբուրգ
Հայոց դպրոցների մասին (1885 ամի).

2.

Այն ինչ որ ընդ որ և ժամ առ ժամ սպասում էինք
ներքին գործոց նախարարից վերջնական պատասխան
ստանալ մեր յ2 փետրուարի մատուցած ծանուցագրով
դպրոցական հրահանգի գործադրութիւնը յետաձգելու
մասին՝ ընտանեկան և առանձին ազգարարութիւնք են
լինում առ մեզ նորին Բարձր Գերազանցութեան Յով-
հաննէս Դաւթեան Դեղիանեանցի կողմանէ։ Արժանապա-
տիւ Մելքիսեդեկ քահանայն նոյն ամսոյ 3-ին իւր սե-
փական գործով — դուստրը Կայսրուհւոյ հովանաւորութեան
ներքոյ եղած մէկ բարձրակարգ օրիորդական ուսումնա-
րանում տեղաւորելու համար, ներկայանում է նորան՝
որից սիրով ընդունելութիւն է գտնում և զկնի իւր անձ-
նական խնդրոյ մասին պատշաճաւոր պատասխան լսելու
Տէր նախարարից՝ մերձաւորապէս յետագայ խօսքերն է
լսում մեր վերաբերութեամբ, որոնք ըստ մասին համա-
րուում են (քահանային) մեղադրական ազգարարութիւնք։

«Ես մտադիր էի Ձեզ կանչել, լսւ է որ Դուք ինքնին
երևեցաք ինձ մօտ։ Ինչպէս յիշում եմ, Դուք Աստրախա-
նայ Աղաբաբեան ուսումնարանում այժմս կրօնուսոյց էք,
դոյն պաշտօն վարել էք և գեմնազիաներում, ուրեմն
հաւատարիմ եմ՝ որ Ձեր յատուկ մասնագիտութիւն
եղած սրբազան պատմութիւն շատ կրկնած էք և ծանօթ
նորան։ Կյիշէք արդեօք Դաւթի Սաւուղ արքայի զօրօք
շրջափակ բանակը մտնելն Ձիւի անապատի մէջ, նորա ջրի
կուժ և գեղարդ առնել, լերան գլուխ բարձրանալ և
թագաւորի Արեւններ զօրավարին մեղադրութիւն կար-

դալն. «արժանի ես մահու, ըստ սրում՝ քո արքայիդ կե-
նաց պարտուպատշաճ կերպով հսկողութիւն չես առ-
նում: Նոյնպիսի մեղադրութիւն, բայց բարեկամական
սիրով, այսօր ես Ձեզ կկարդամ՝ որ Դուք վայելուչ զգու-
շաւորութեամբ չէք շարժում Ձեր մեծաւորի անձնական
արժանիք և կոչման բարձր պատիւ պաշապանելուն մէջ:
Դուք՝ իբրև կրթուած անձնաւորութիւն, ռուսաց օրէնքա-
դրութեան հոգւոյն ծանօթ մարդ և ծառայութեան պար-
տիք գիտեցող, պէտք է չթոյլատրէիք Ձեր եպիսկոպոսին
այդպիսի վտանգաւոր յանձնարարութեամբ մայրաքաղաք
գալ և ի դուր այս և այն Պետական պաշտօնէից դռնե-
րում՝ դեզերել բանիւ ե թղթով. անհնարին գործոց հա-
մար խնդրարկութիւն առնելով: Ես ի մօտոյ գիտեմ, որ
այդ հոգեւորական կառավարութեան մօտ բաւական բարի
համբաւ էր ունեցած իւր ծառայութեանց մասին. այժմ
այս պատգամաւորութեան պաշտօնով իւր անձնական
համարմանը մեծ փնաս պատճառեց, մեծ փնաս պատճա-
ռեց և իւր առաջնորդական տեսչութեան ժողովրդոց
յառաջ, ըստ սրում՝ անկատար մնացին իւր ձեռնարկու-
թիւնք՝ որ արհամարհանք է»:

Արժանապատիւ քահանայն իւր կողմանէ պատաս-
խանում է. «Իբրև ստորագրեալ անձն ես չէի համարձա-
կիլ Նորին Սրբազնութեան արգելք դառնալ այս ճանա-
պարհորդութեան մէջ, որ իւր բարձրագոյն հոգեւոր իշ-
խանութեան յանձնարարութեամբն էր: Սակայն թէ ես,
թէ այլ շատ բանիմաց մարդիկ նորան հաւաստիացրած
ենք, որ այդպիսի առաջարկութիւնք դժուար թէ կա-
տարումն գտնեն քաղաքական բարձրագոյն վարչութեան
մօտ: Նոյն ինքն եպիսկոպոսը համոզուած էր տակաւին
Աստրախան եղած ժամանակ՝ որ Կայսերական հաճու-
թեամբ տրուած հրահանգի գործադրութիւն անհնարին
է յետաձգել. բայց իւր իշխանութեան հրաման իրեն
համար սուրբ համարած, ինչպէս քանիցս կրճնած է,
սիրով յանձն է առել ամենակերպ բարոյական և նիւթա-
կան փնաս կրել և գալ այստեղ»:

Սոյն Փետրուարի 4-ին, դեռ ևս պատասխան չստացած Նորին Պայծառափայլութիւնից, Կոմս Տալստոյից, մեր զեկուցագրի վերաբերութեամբ, աշխատութիւն տունը Տէր Մելքիսեդեկին գնալ, ներկայանալ կնեազ Կանդակուզէնին և մեր կողմանէ, խնդրել՝ ներքին գործոց նախարարից թոյլտուութիւն ստանալ՝ մեզ համար տեսակցութեան ժամանակ նշանակել մեր գրաւոր խնդրարկութեան մասին բերանացի կարեւոր բացատրութիւններ տալու։ Մի և նոյն միջոցին ծանուցանէ, որ մեք կցանկանք Նորին Կայսերական Մեծութեան ներկանալ, ուստի բարեհաճի և այդ մասին հարկաւոր ճանաչուած կարգադրութիւնք առնել։ Արժանապատիւ քահանայն մեծապատրաստակամութեամբ յայտնուում է Նորին Պայծառափայլութեան մեր յանձնարարութիւն հաղորդելու։ Հեղամիտ գրաֆ Սպերանսկին երեք քառորդ ժամու չափ պահում է իւր մօտ նորան և առանձնաբար մաքուր վշտակցութեամբ՝ ներքոյ դրուած զրոյրներն տնում մեր և գործոյն համար։

«Շնտ վշտանում եմ ես իմ անելանի գրութեան մասին, այլադաւան ազանց հոգեւոր գործերի բաժանման կառավարիչ լինելով՝ ներքին նախարարութեան մէջ՝ իմ յատկական պարտաւորութիւնն է այդ ազգաց բարձրատիճան հոգեւորականներին ցոյց տալ ամենասիրալիր ընդունելութիւն, պատրաստ լինիլ կատարումն տալու նոցա ամենայն կարելի առաջարկութեանց, բայց որքան ցաւում եմ՝ որ նախ չեմ կարողանում կատարումն տալ Ձեր եպիսկոպոսի խնդրանաց, և երկրորդ՝ չեմ կարողանում բացարձակ իրեն ասել այն պատճառներն՝ որոնք առիթ են լինում այսպիսի սառն ընդունելութեան։ Այս երրորդ անգամն է՝ որ Նորին Սրբազնութիւն ցանկութիւն է յայտնում պարոն նախարարին տեսնելու, և ես ցաւօք սրտի պէտք է ասեմ, չեմ հնարաւորուում այդ տեսակցութիւն յաջողել։ Արդարեւ՝ հիւանդ է նախարար, սակայն այնքան դժուարին չէր նորա համար եպիսկոպոսին մէկ քանի վայրկեաններով ընդունելը, մանաւանդ առաջին օրերն։

Տխրալին այն է՝ որ նորին Պայծառափայլութիւն սաստիկ զայրացած է ինչպէս Էջմիածնի Սինոդի վերայ, որ ցայսօր գիծադրում է Կայսերական տարւոր ժամանակով յառաջ տրուած հրաման կատարելուն համար, նոյնպէս և Կովկասեան Իշխան Կառավարչապետի՝ որ մինչև այստեղ թողել է բանն հասնելու և խիստ միջոցներ ձեռք չէ առած այդ հրահանգը դպրոցների մէջ դործադրելու։ Ահա, այսպիսի ժամանակ և մէկ նոր պաշտօնական պատգամաւորութիւն՝ Աստրախանայ վիճակի Հայոց Կառավարիչ և թեմական տանի անդամ, Սինոդի կողմանէ լիակատար հաւատարմութեամբ հասնում են թագաւորական քաղաք և հետամուտ լինում պարոն Նախարարին ներկայանալ, որպէս զի ասեն. «Մեք Կայսերական հրաման կատարելու յօժարութիւն չունինք, յետաձգեցէք զայն մինչև Կաթողիկոսի ընտրութիւն»։ Ասացէք խնդրեմ, ինչպէս թոյլ տայ գրաֆ Տալստոյն՝ որ Սինոդի գրով առաջարկելէն յետոյ՝ եպիսկոպոսը ներկայանայ և բանիւ մի և նոյն խօսքեր կրկնէ, կամ Կայսեր ներկայացնելու կարգադրութիւն առնէ։ Ինչպէս կարելին է թոյլ տալ հաւատալու, թէ այդպիսի խնդիրներ հնարաւոր են գրով կամ բանիւ բարձրացնել Նախարարի և Կայսեր մօտ։ Ինչո՞ւ գոնէ միաք չեն բերում Հայոց հոգեւորականք՝ որ Մայրագոյն Պատրիարքն է թագաւոր Կայսրից հաստատուում՝ հաւատարիմ հպատակութեան երգումն տալով, ուրեմն առաւել բանաւոր է, որ նա առանց այլ և այլի յանձն առնէ կատարել Պետական հրաման, քան յուսալ թէ՛ փոխել կամ խափանել կարելին է այն։ Այդ հրահանգի կատարելն իրենց շահն է. Պետական լեզուի ուսումն համապատշաճ ձևով հայկական դպրոցներում յառաջ տանելու համար է խմբագրուած։ Յայսօր ևս հայք պարսից և տաճկաց լեզուներն գիտեն, բայց ուստաց բարբառ իւրացնելուց խորշում են։ Դորանով ահա նորա ցոյց են տալիս իրենց հակակրթութիւն և ատելութիւն առ պետական կառավարութիւնն՝ որ այնքան մարդասիրութիւն և շնորհ է ցոյց տուած իրենց՝ պարսկական և տաճկական օտըր-

կութեան լուծն վերացնելով և ընչից, պատուոյ և համարժան սեփանատէր շինելով իրենց»:

«Որովհետեւ այսքան ընդարձակուեցայ Ձեր արժանապատճութեան մօտ՝ թոյլ տուէր որ ասեմ, երբ պարոն Նախարար իմացաւ եպիսկոպոսի և Ձեր պատգամաւորութեամբ մայրաքաղաքս գալու համբաւն, անմիջապէս հեռագրաց Աստրախանայ Նահանգապետին, որպէս զի թոյլ չտայ Ձեզ ճանապարհ դուրս գալ: Տարաքաղտաբար այդ հեռագիր նշանադժերով լինելով՝ հեռագրատան մէջ գլխաւոր ծառայող չէ կարողանում հասկանալ և սխալանք է մտնում հեռագրի մէջ, որով իմաստ այլայլւում է: Մինչև Նահանգապետի կողմանէ հարցումն է տրուում այս տեղ Պետերբուրգ և բացատրութիւն խնդրւում, Դուք նոյն օրը, Դեկտեմբերի 26-ին առաւօտեան ժամ 10-ին ուղեորւած էք լինում: Այն ինչ այդ բացատրութեան հասնում են Նահանգապետի ձեռք չորս ժամ յետոյ, այսինքն զկնի կէս աւուր ժամ 2-ին: Թէ և քաղաքապետն խնդրում է հեռագրով հրահանգութիւն Ձեզ վերադարձուցանելու, բայց Նախարարը խնայելով եպիսկոպոսի առաջնորդական պատուոյն թոյլ է տալիս շարունակել իւր ճանապարհորդութիւնը: Այժմա Դուք դատեցէք, այստեսակ նախընթաց գործողութիւններից յետոյ՝ կարելին է յուսալ Նախարարի կամ Կայսեր տեսութեան: Սկզբէն ասացի Ձեզ՝ որ շատ եմ վշտանում: Սուբիաս եպիսկոպոսի վերայ Կառավարութիւնը բաւականին լաւ համարումն ունէր, թող նա այս գործով եկած չլինէր, այլ ուրիշ մէկ յանձնարարութեամբ, հաւատացէր անկեղծութեանս, ես նորան երկաթուղւոյ կայարանում կհանդիպէի և վայելուչ եղած յարգանքով կընդունէի: Այն ժամանակ ոչ միայն Նախարարի հետ տեսակցութիւն հեշտ էր յաջողել նորա համար, այլ և Նորին Կայսերական Մեծութեան: Տրտմութիւն է ինձ համար, ինչպէս յայտնեմ գրաֆ Տալստոյին եպիսկոպոսի ներկայանալ փափագ ունենալու մասին, կամ ինչպէս պատմեմ Նորին Սրբազնութեան՝ որ Ձեզ չէ կամենում տեսնել Կոմսն և դժուար

է համարում թագաւոր Վայսեր ներկայացնել ճշմարիտ տեսեմ, ես ամաչում եմ. նա ևս իւր աստիճանն և բարձր կոչումն ունի. բայց ցաւալի է՝ որ առ եպիսկոպոսն ահա՝ թիւնք իրողութիւն են, մինչև անգամ դիտաւորութիւն կար նորա քաղաքս հասած ժամանակ ազդարարել՝ շուտով թողնի վերադառնայ՝ առանց իրեն յանձնուած գործի մասին ում հետ որ լինի բանակցութիւնք սկսանելու»:

Քալանթարեանց իւր կողմանէ խնդրում է Նորին Պայծառափայլութիւնից. եթէ հնար է, գրով մեզ տեղեկութիւն տալ Նախարարի ընդունել չկարողանալուն համար, և իւր կողմանէ յարգարացումն մեր ասելով՝ որ իշխանութեան յանձնարարութիւն չկատարել կարող չէինք իբրև ստորագրեալ, և թէ ինք մեզ հետ նշանակուած չէ իբրև անգամ պատգամաւորութեան, այլ իբրև սոսկ թարգման եկած է, և այն միայն մեր ընտրութեամբ և ոչ հոգեւոր տեսչութեան ցուցմամբ, վերադառնում է կացարան:

Հետեւեալ օր առաւօտուն ստանում ենք կնեազ Կանդակուղէնից գրութիւն արձակուած ի Ծ Փետրուարի ընդ համարաւ 629, որով ծանուցանում է. «Կառավարին բաժանման հոգեւոր գործոց այլադաւան ազանց արտայայտելով զիսկատար յարգանս առ Նորին Սրբազնութիւն Սուրբիս Եպիսկոպոս Պարզեանց, ունի պատիւ տալ տեղեկութիւն թէ՝ առողջական գրութիւն Տեառն Նախարարին ոչ թոյլ տայ նմին նշանակել զժամանակ ի մասին ընդունելութեան Նորին Սրբազնութեան»:

Նոյն իսկ օրը՝ գրութեան ստացումից գրեթէ երկու ժամ յետոյ, ազնուամիտ Իշխան անձամբ շնորհ բերեց Դեմուտ հիւրանոց մեզ այցելութեան. թերևս մեր վշտացած սիրտ մի կերպ սիրաշահելու պատրուակաւ, անտարակոյս գիտելով թէ՝ հայր Քալանթարեանցին խօսածներ արդէն ինձ յայտնի կլինին, և թէ Տէր Նախարարի տեսակցութեան մերժումն՝ իբրև մի կողմնակի հրաման— թողնել Պետերբուրգ և հեռանալ, հոգւոյ կարիվէր վիշտ

և տրտմութիւն պատճառած կլինին։ Բարձրագոյն պաշտօնէից նրբին քաղաքագիտական վարժութեամբ սովորչարժուածք ի նկատի ունենալով՝ բնագրաբար զգում էինք, որ այդ օր կարևոր այցելութիւն կհանդիպին, վստահօրէն և օրահաշուով վարձած էինք մի պատշաճաւոր կահաւորուած դահլիճ երկրորդ յարկում, այնինչ մեք բնակում էինք վեցերորդում։ Պատուադիր յարգանքով ընդունեցինք Նորին Պայծառափայլութիւն՝ որոյ առաջին խօսքն էր ողջունելէն յետոյ, «Ձերդ սրբազնութիւն՝ իբրև քրիստոնեայ «մարդ և առ հոգևորականս ջերմեռանդ հոգևորականաց «սովոր, պարտաւորութիւն համարեցի յայտնուիլ Ձեզ մօտ «և ներողութիւն խնդրել ակամայ ըստ պաշտօնիս պահանջման, Ձեր բազմաճիւղի կատարման գրաւոր մերժումն «տալուս մասին, կյուսամ բարի լինիք թողութիւն տալ ինձ որպէս Հովուապետ»։

Կամենալով զգացնել Նորին Վսեմափայլութեան թէ ծանօթ եմ իւր հաղորդածներին՝ պատասխանեցի. «Որպէս «յանցաւոր ընտելին իրաւունք չունիմ Ձեր Պայծառափայլութեան պաշտօնական վերաբերմունքից վշտանալու։ Եթէ «իրաւունք ունենայի իրաւացի արդարութեամբ կտրտմէի «Տէր Նախարարի վարմունքից՝ որ իբրև մեծ և իշխանաւոր, ինքն է երեսապահ լինում մեղաւորիցս, փոխանակ «ես յանցանքիս ծանրութիւն կշռելու։ Ստորագրեալ լիւնելով հոգևոր իշխանութիւնս՝ չէի կարող նորա հրամանն «մերժել, չընդունել ամենայն ակնածութեամբ ծանուցանելու բարեխնամ կառավարութեան, նախ՝ թէ Հայրապետի մահուանից յետոյ՝ ս. Սինոդ կդժուարի—որպէս «լիազօր—ընդունել ի գործադրութիւն դպրոցական հրահանգ, և երկրորդ՝ բաւարար չէ այդ ծաւալ կրթութիւն հայ ժողովրդեան պիտոյից։ Ուստի և առաւել ուրախ «կլինէի Տէր Նախարար շնորհ արած լինէր ընդունելութեան, ըստ որում իւր մերժումն դարձեալ իրեն զօրութեան մէջ կմնար, երբ բարեհաճէր ասել, Ձեր հայցուածք «անհնար է կատարել, որովհետև այդպիսի առաքելութիւն ընդունելը Ձեր կողմանէ յանձնապատասխանութիւն է»։

Ըստ սրում իմ բան և դորժ դպրոցական խնդիրը լինելով՝ շարունակ յառաջ էի բերում մի և երկդասեան վարժարանների այսպիսի ժամանակ անբաւարարութիւն կրթութեան կարօտաւոր հայ ժողովրդի պահանջից նկատմամբ. ուստի իշխանն թոյլ տուեց իրեն՝ որպէս վշտացած առարկել. «կառավարութիւնն այսպիսի դէպքերում հրահանգուում է իւր տեսչութեան ստորագրեալների պատճառաբանութիւններով. եթէ Հայոց եկեղեցական իշխանութեան պահանջն իւր համայնքի դաստիարակութեան կամ «այլ խնդրոյ վերաբերութեամբ լուսաւորութեան աստիճանաւորների հայեացքներից՝ առաւել խոհական է միշտ «այստեղ Պետերբուրգ մի բարձրաստիճան եկեղեցական «ունենալ, ինչպէս ունի Հռովմայ սրբազան Պապն. որպէս «զի իրողութեանց իսկութիւնը հարազատութեամբ և բացատրութեամբ՝ զեկուցանէ ուր հարկն է, նախ քան նոցա «վճռահատութիւնն. Ըստ իս մեր պատճառաբերութիւններ՝ ուսման պաշարով անբաւականութեան մասին, կվերանան, եթէ հոգեւոր իշխանութիւն դաստիարակութեան «միօրինակ հրահանգ և ուսուցման ծրագիր տալով՝ ստորինները միջակայնոց՝ և սոցա հոգեւոր ճեմարանի հետ «կապակցէ. այնպէս որ միդասեան վարժոց մտնող զիւ «զական մանուկ կատարեալ յոյս ունենայ ճեմարան հասնելու. Այսպիսի բարի նպատակ իրագործելու համար՝ «կարող է նա Ռուսաստանում եղած իւր վեց վիճակն՝ որ «տնօրինուած է 1896 թուին—երկրի սակաւաբնակ ժամանակ, տասն և երկուսի վերածել և դոցա թուով ունենալ հոգեւոր դպրանոցներ՝ որոնք անշուշտ բաւականութիւն կտան հասարակութեան պահանջներին՝ որքան «և մեծ լինին նոքա. եթէ արդարեւ կայ կարիք՝ որոյ վերայ այդքան պնդում էք, պէտք է ապագայ ընտրելի «Հայրապետին տրամադրել վիճակների թիւ շատացնելու «մասին առաջարկութիւն առնել կառավարութեան և «յատկապէս այստեղ ունենալ մի բարձրաստիճան ներկայացուցիչ. Սովորական է ասացուածս՝ մինչև տղայն «լաց չլինի, մայրն ծիծ չի տալ. խնդրեցէք՝ որ ստանաք.

«տակաւին այդ փորձ չէ եղած Ձեր կողմից»¹⁾։

1) Ի նկատի ունենալով բարեսիրտ Իշխանի սուղոտար խօսքեր՝ իւր ժամանակին թէ՛ հանգուցեալ Տէր Մակար և թէ՛ ներկայ Վեհափառ Հայրապետին—որպէս երևանի թեմի փոխ-թեմակալ—պաշտօնական յայտարարութիւններով խնդրած եմ՝ Արարատեան աշխարհի միակ առաջնորդութիւնն հինգի վերածել։ Խնդրած եմ դպրոցական հաստատութեանց մէջ կրթութեան ուսման առօրինակեալ կտրգ պահպանել, որպիսի անօրէնութիւն եղած է բարեյիշատակ վախճանելոյն կողմանէ։ Հոգացուած էր և կողմնակի ճանապարհով, որպէս զի Տէր Խորէն վարդապետ Ստեփանէ՛ իրրեւ զարգացած անձնաւորութիւն, ընդ պատրուակաւ քարոզչի և բարձրագոյն ուսումնական հաստատութեանց ունկնդիր մերազգիներէ կրօնուսուցչի պահանջուի մայրաքաղաք, ուրանօր սակաւ առ սակաւ ժողովրդականութիւն գտնելով և կառավարչական պաշտօնէութեանց ծանօթանալով՝ ի դէպ ժամանակին հոգեւոր բարձրագոյն իշխանութեան ներկայացուցչի պաշտօն ստանձնի։ Այլ աւանդ, հանձարաշատ Հայրը՝ բուռն նախանձախնդրութեան հոգեւով գործելու սովոր լինելով, իւր Պետերբուրգ գտնուած բոլոր ժամանակ նուիրեց Պայծառափայլ Իշխան Սիմէօն Դաւթեան Աբամելիք-Լազարեի հետ խիտ վիճաբանութեան՝ տեղւոյն եկեղեցւոյ զանգահարութեան և ուրս ժամակույի աստուածապաշտութեան միջոցին զ՝ վերարկուով երեւելուն համար։ Ուստի վերջ ի վերջոյ՝ նոյն իսկ Իշխան Վանտակուղէնի, որ Հայոց հոգեւոր բարձրագոյն իշխանութեան ներկայացուցիչ էր ցանկանում տեսնել կայսերական մայրաքաղաքում, ստիպառիթ բողոքովն առ Տէր Մակար կաթողիկոս՝ իսպառ հեռացաւ շնորհալի վարդապետն չյաջողելով իւր պահանջներէ կատարումն տեսնել։ Արդա՛րեւ, եթէ հոգեւոր բարձրագոյն իշխանութիւնն անփոյթ չգտնուէր եռանդուն պահանջով վիճակաւորութեանց թիւ 12—15-ի վերածել և ունենալ դոյն չափով թեմական դպրանոցներ՝ Մայր Աթոռոյ ճեմարան վաղուց դադարած կլինէր որքանոց-աղքատանոց լինելու վիճաբանական տառապեցուցիչ հարկէն, այլ ստանալով յամի ամի առ նուազն տառնական դպրանոցաւարտ ուսանողներ համօրէն թեմերից՝ կունենար կանոնաւոր մասնագիտական ճեմարան, զի սոսկ անուամբ ինչպէս այժմս, այլ և արդեամբ։ Եւ զի, այսչափ միայն, կընձեռէ՛ր ապաքէն և զիւրութիւն վիճակատէր առաջնորդաց՝ ըստ կանոնաց տիեզերական ժողովոց, երեք տարին մի անգամ շրջել իւր թեմ և ան-

Գորանից չորս օր յետոյ հասնում է մեր ձեռք Կովկասեան Իշխան Կառավարչապետի կառավարութեան քլիաւոր Շեպելիովի հաղորդագրութիւն՝ գրուած յ8 Փետրուարի թուահամարաւ 1884, որ ունի այսպիսի բովանդակութիւն. «Ձերդ Սրբազնութիւն, նամակ Սրբազնութեան Ձերոյ յանուն Կառավարչապետի քաղաքական բնական Կովկասու ի 19 անցելոյ Յունուարի, յարում Գուք քաղիհաճեցայք ըզձալի համարել զտարածումն կանոնաց քարձրագոյն հաստատելոց ի Յունիսի 1884 ամի, վասն ժխականաց դպրոցաց ի Կովկաս՝ հաղորդեցաւ ի նախընթաց եղրակացութիւն նախարարաց Ազգային լուսաւորութեան և Ներքին գործոց։ Ունելով ի նկատի, զի «հաստատեալն դեռ ի 16 Փետրուարի անցելոյ ամի հրաւմանն Բարձրագոյն երբէք ոչ դնէ ի սահման անձուկ զհսկողութիւն հոգեւորականութեան Հայոց ի վերայ դպրոցաց տեսչութեան նորին յանձն եղելոց և դասատուութեան ի նոսին Կրօնի և մայրենի լեզուի, և թէ ի մէջ «եկեղեցական դպրոցաց սեղգափառաց և Հայոց պատնի «այն տարբերութիւն, զի յառաջինսն բոլոր դասատուութիւնք աւանդին ի լեզու ռուսաց և յայս սակս հոգեւորականութիւն ռուսաց կարէ յառաւաջադիմութեամբ «հսկել ի վերայ նոցա. այն ինչ հսկողութիւն ի վերայ դասատուութեան պարտաւորեալ առարկայից ի լեզու Ռուսաց ի Հայոց եկեղեցական վարժարանս չկարէ հաւատացեալ լինիլ Հայ հոգեւորականութեան, մեծամասնութիւն որոյ բոլորովին անգէտ է այնմ լեզուի. և թէ ի «վերջոյ՝ հոգեւոր ուսումնարանք Յունաց ի Պետութեան, որք պատկանին հանգոյն Հայոց նոյնպէս միոյ Արեւելեան «եկեղեցւոյ, ենթադրին այնու ամենայնիւ հսկողութեան «և հրահանգութեան ընդհանուր ուսումնական տեսչութեան»

ձամբ վերահասու լինել քարեկարգութեան թերութեանց՝ իբրև պատասխանատու առաջի Առաւօծոյ, խղճի և իշխանութեան։ Այնինչ այժմեան կացութեամբ Տիխիոնի և Երևանի թեմակալք հազիւ տասն տարին միանգամ ատակեն իւրեանց վիճակներէ համօրէն եկեղեցիք և համայնք տեսնել։

«Թեան,—Տեարք նախարարք ներքին գործոց և Ազգային «Լուսաւորութեան՝ անհիմն համարին առնել՝ զոր և իցէ «Բոսփորումն ի կանոնադրութիւնս, բարձրագոյն հաստա-
«տեալս ի 26 Փետրուարի 1884 ամի, վասն Հայոց Գրի-
«գորեան եկեղեցական դպրոցաց ի Կովկաս»

«Հաղորդելով զայսմանէ Սրբազնութեան Ձերում՝
«Ըստ յանձնարարութեան Տեառն Կառավարչապետի, ու-
«նիմ՝ պատիւ տեղեակ գործել թէ՛ նկատմամբ վերոյ-
«գրեալ եզրակացութեանց, նորին Պայծառափայլութիւնն
«յիւրմէ կողմանէ անհնարին վարկանի տալ զընթացս
«միջնորդութեան Ձերում, որ գծագրեալն ի Ձերում նա-
«մակի ի 19 անցելոյ Յունուարի»

«Ապառտան առնելով զանձն իմ աղօթից Ձերոց,
«խնդրեմ՝ զՍրբազնութիւն Ձեր, ընդունել զհաւաստիս
«իմոց ճշմարիտ յարգանաց և կատարեալ մտերմութեան»

Սոյն գրութեան հարազատ օրինակ յայտարարու-
թեամբ ի 10 Փետրուարի ընդ համարաւ 9 մատուցանում
ենք Սրբազան Սինոդին ի միջի այլոց ակնարկելով՝ որ
այդ ուղղափառաց դպրոցաց հրահանգի զօրութիւն մեր
վարժարանաց վերայ ևս տարածանելն՝ արտաքոյ էր ինձ
հաւատացուած յանձնարարութենէն, որպէս զի բոլորո-
վմբ անհաշիւ գործած չերելիմ, եթէ դէպք պահանջեն
ընդ երկար գրագրութիւնք սոյն առարկայի վերաբերու-
թեամբ։ Ահա յայտագրոյ իսկ օրինակ։

«Որպէս արդէն յայտնի է Սրբազան Սինոդիդ ի յայ-
«տարարութենէն ուղղեալ ի 22 Յունուարի տարւոյս
«Թուահամարաւ 2, նամակաձև գրութեամբս յանուն նո-
«րին Պայծառափայլութեան Տեառն Կառավարչապետին
«քաղաքական մասին Կովկասու ի 19 այնր ամսոյ զերկու
«ինչ խնդրեցի, մի՛ թողուլ զգործադրութիւն նորոց հրա-
«հանգաց դպրոցաց մերոց յընտրութիւն և հաստատու-
«թիւն Կաթողիկոսի ազգիս, և միւս ևս՝ տարածանել ի
«վերայ ուսումնարանաց Հայոց զարտօնութիւնս շնորհեալս
«հոգևորականութեան Ռուսաց»

«Ի պատասխանի այնորիկ ընկալայ զգրութիւն Կա-

«աւարչի գիւնատան իշխան Կառավարչապետին քա-
 «ղաքական մասին Կովկասու յ8 այսր Փետրուարի ընդ-
 «համարաւ 184, որով բացասի երկրորդ մասն խնդրար-
 «կութեանս՝ առանց ամենեին յիշատակութիւն ինչ առ-
 «նելոյ յազադս առաջնոյն, որ յատկական յանձնարարու-
 «թիւնն էր ինձ ի կողմանէ Դորին»:

«Ընդ այսմիկ յարգոյարար մատուցանելով ի բարի
 «հայեցողութիւն Տեարց Ատենակալաց Դորին զհարազատ
 «օրինակ վերոյիշեալ գրութեան Կառավարչի իշխան Դոն-
 «գուկով—Կորսակովի գիւնատանն՝ խօստանամ փութով
 «յոյժ ծանուցանել և զարարեալ տնօրէնութեանց նախա-
 «բարաց Ազգային լուսաւորութեան և ներքին գործոց ի
 «մասին յետաձգութեան գործադրութեան նորոց հրա-
 «հանգաց ցընտրութիւն Հայրապետի ազգիոս»:

Յանուն Սրբազան Սինոդի պատրաստած ծրարն ար-
 քունի նամակատուն ուղարկելէն յետոյ՝ Հայր Մելքիսե-
 դեկ քահանային առինք սուրբ եկեղեցի գնացինք: Այսօր
 մեծի պահոց երկրորդ կիւրակէն էր, որոյ մարգարէական,
 աւետարանական, առաքելական ընթերցմունք պահոց
 օրէնոդրութեան վերայ են մատնացոյց լինում. և որքոյն
 Ներսիսի Շնորհալոյ բազմիմաստ և խորամիտ երգեր
 նոցա համառօտակի խորհուրդ և բացատրութիւնք նկա-
 րագրում: Ժողովրդապետ հոգեւորականի համար, եթէ
 գիտէ նա իւր պարտուց նուիրականութիւն, և նորա լի-
 ուլի կատարման մէջն է տեսնում՝ քաղցրութիւն — հոգեւոր
 բաւականութիւն, շատ դժուարին է այսպիսի յորդորակ-
 ներ կարգալու սահմանուած օրերում՝ բացակայ գտնուիլ
 իւր հօտիցն: Սակայն ի՞նչ արած, անհրաժեշտ հարկ զմեզ
 զրկած էր այդ հոգեկան մխիթարութենէն: Որովհետեւ
 նախ՝ մեք քանիցս Ուանկտ—Պետերբուրգի մերազգի սա-
 կաւաւոր ժողովրդեան ըստ մեր հոգեւոր կոչման և պար-
 տաւորութեան խօսեցած էինք խրատ, և երկրորդ քանիցս
 առանձինն Պայծառափայլ իշխան Սիմէոն Դաւթեան Արա-
 մելիք—Լազարեկին և առաջնակարգ բանագէտ անձնաւո-
 րութեանց նկատողութիւն արած էինք, ըստ տեղւոյն

յարմար և պատշաճ, արժանաւոր և բարեկիրթ հոգեւորականներ*) չունենալու մասին վասն որոյ այսօր յանձնեցինք Տէր Մելքիսեդեկին ի միութարութիւն ժողովրդեան բանախօսել, որպէս զի մերայինք փորձով համոզուին սեփական ընդունակ քահանայ ունենալու կարօտութեան մէջ։ Սիրով ընդունելով մեր առաջարկութիւն՝ Յիսուսի պատուէր, «եղերնօք կատարեալք, որպէս և հայրն Ձեր

*) Արդա՛րեւ, այս գգալի պահասութիւն Հայոց հոգեւորականութեան համար առաւել քան զՄոսկուայ Սանկտ-Պետերբուրգումն է աչքի դիպչում։ Եթէ Հայոց հոգեւոր Բարձրագոյն Իշխանութիւն ցայս վայր հոգ տարած չէ ունենալ այդ գլխաւոր քաղաքներում բարձրաստիճան հոգեւորական ներկայացուցիչ, որպէս զի կարեւոր յանձնարարութիւնք կարողանայ նորա միջոցաւ յառաջ տանել օրինասահման ճանապարհաւ, կարողանայ նորա հսկողութեան ներքոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հանդիսական ծիսակատարութիւնք, որոնք այսօր գրեթէ օտարացած են, անվթար և անփոփոխ կատարել։ Կարողանայ եկեղեցական խորհրդոց և հանդիսից պայծառութիւն, կրօնի և դաւանութեան նախնականութիւն փայլեցնել ևն. հոգ տարած չեն նոյնպէս և Մոսկուայի և Պետերբուրգի հայազգիք շարունակաբար ունենալ արժանաւոր հոգեւորականներ, և այս այն ժամանակ, երբ նորանց բաւականաչափ և կանոնաւոր եղանակաւ տարեկան ռոճիկ է տրուում այլ զիւրութեանց հետ. ո՛ր թողունք արքունի բարձրագոյն ուսումնարանաց մէջ եղած Հայոց լեզուի և կրօնի աւսման մատակարարութեան անհրաժեշտ հարկ։ Երկու փոքրիկ տպացոյցներ քահանայից անգլիականութեան մասին։ Պետերբուրգում ժամարարը ս. Վարդանանց տօնի օր, սրբազան պատարագից յետոյ՝ ընդհանուր ննջեցելոց, կամ ազգային բարերարների յիշատակին կատարուած հոգեհանգստի ժամանակ, աղօթքի մէջ մաղթում է «զթա՛ ի հոգիս Վարդանանց զօրավարաց», այն ինչ զինուորեալ եկեղեցին նոցա դասելով յաղթական սրբերի կարգում՝ նոցա բարեխօսութեանն է ապրուինում։ Իսկ Մոսկուայ հանգուցեալ Գէորգ Դ. կաթուղիկոսն իւր մահուանից տարիներ յետոյ՝ տակաւին յիշուում էր ս. պատարագի և այլ քարոզների մէջ կենդանիների և ո՛չ ննջեցեալ բարունապետների կարգում։ Սորանք ի հարկէ շնորհիւ Տէր Պողոսեանց և Տէր Ղուկասեանց Յովհաննէս և Յարութիւն աւագ քահանաների։

երկնաւոր կատարեալէ՝ բնաբան առաւ իւր բեմքատացութեան և գեղեցիկ բացատրութիւններով հրաւիրեց զժողովուրդն անդադար ի կատարելութիւն առաքինութեանց, բարի վարուց, աստուածսիրութեան, ազգասիրութեան, ընկերհաշտութեան և ուսումնասիրութեան թեակոխել։ Այս բանախօսութիւն անբան քաղցր տպաւորութիւն թողեց տեղական մերազգի հասարակութեան վերայ՝ մինչև մայրաքաղաքաքի ուսւ լրագիրներում գովածանութեամբ վերաբերուեցան առ պատուարժան ատենախօսն, զոր և երկար ժամանակով կ'իշատակեն։

Սրբազան պատարագից յետոյ այն ինչ տուն էինք վերադառնում, եկեղեցւոյ դաւթում հանգիպեցանք Գերազանց եղեանցին և գերազնիւ եւանգուլեանցին, որոնք հետաքրքրութեամբ հարցրին Կառավարչապետ Իշխանից սպասուած պատասխանի մասին։ Պատասխանեցինք նոցին յարգութեանց՝ թէ գեներալ Շեպելիով Պայծառափայլ Դանդուկով-Կորսակովի կողմանէ մեր առաջարկութեան մի մասին բացասականով պատասխանած է. իսկ միւս մասն լուծեան տուած։ Յանկացան նոքա տեսնել այդ գրութիւն, մեք սիրով և յօժարութեամբ գնալով մեծապատիւ Մկրտիչ Սարգսեան Սանասարեանցի տունն ի ներկայութեան պարոնայց պրոֆեսոր Պատկանեանցի, բժիշկ Շահպարոնեանցի և Խաղիսեանց Յովհաննիսի յանձնեցինք իրենց կարգալու։ Ամենեքեան ևս այն թուղթ պակասաւոր գտան, ուստի և խորհուրդ տուին վաղիւն կամ առանձին գրութեամբ, կամ մասնաւոր եղանակաւ ապսպարելով՝ գեներալ Շեպելիովից լրիւ պատասխան առնուլ։

Մինչդեռ մեք այն պատրաստութեան էինք երբեմն Կովկասեան Փոխարքայ մեծ Իշխան Միխայէլ Նիկողայեւիչին ներկայանալու և իւր ողորմած ուշադրութիւն հրաւիրելու սրբազան Սինոդի խնդրանաց կատարման համար, պատուէր ենք ստանում գերազանց եղեանցից, որ նոյն իսկ օրն, Փետրուարի 11-ին, Հայր Դաւանթարեանց երեկոյեան 8 ժամին անշուշտ իրեն ներկայանայ, իսկ մեք այլ ևս Շեպելիովին ոչ թուղթ գրենք և ոչ մարդ ու-

ղարկենք՝ լուսթեամբ մնացած հրահանգի գործադրութեան յետաձգութեան մասին տեղեկութիւն հարցնելու: Այդպէս ևս լինում է: Դառն անհամբերութեամբ սպասում ենք քահանայի վերադարձին: Անագան ուրեմն, գիշերոյ 11 ժամին, լքեալ, պարտասեալ վերադառնում է նա և «ամենայն ինչ կորած է» ասելով՝ գուժում է դժբաղութիւնն:

Նորին գերազանցութիւն, շարունակեց ասել. յետին աստիճան վրդովման մէջ է: Դպրոցների հարց վճռուած է խիստ: Այսուհետեւ աւելորդ յետաձգութիւնն հրահանգի կատարման ազգային ուսումնարաններ բոլորովմբ կմատնէ կորստեան վտանգի: Իշխան Կառավարչապետ արդէն բարձրագոյն հաճութեամբ հեռադրած է Սինոգիին, առաջնորդաց և ուսումնական շրջանների կառավարիչներին՝ երկու չաբաթուայ ընթացքում գործադրել դպրոցական հրահանգներ, ի հակառակ դէպս բոլոր վարժարանները փակել: Բաւական չէ այդ, Սինոգիի անդամք և առաջնորդք անձնականապէս կենթարկուին օրինասահման պատժոց՝ իբրեւ Պետական ապստամբք, և հոգևոր իշխանութիւնն կգրկուի միանգամ ընդ միշտ անկախ ուսումնարաններ ունենալու արտօնութիւնից: Չեզ կմնայ միայն Սինոգիից խնդրել հեռագրով՝ անյետաձիգ կատարել վերջին հրամանս:

Յանկարծակի եկածի նման դեռ ևս լսածներիս համար մի գաղափար չկարացած կազմել՝ շարունակում է բարեկրօն քահանայն: «Ահա ինչպէս է լինում գործի ընթացքը: Ներքին գործոց նախարար դրով վարկումն է հարցնում Կովկասեան իշխան Կառավարչապետից թէ՛ իւր կարծիքով ինչ պէտք է առնել Սինոգիին՝ որ չէ կատարել հրամանս: Վերջինս պատասխանում է, նախ՝ փակել բոլոր դպրոցներ, երկրորդ՝ զրկել Հայոց հոգևորականութիւն անկախ ուսումնարաններ ունենալու արտօնութիւնից, և երրորդ՝ պատժել Սինոգիի անդամներ իբրեւ օրինազանց, ապստամբ: Սոյն վարկումը ուղարկուում է Ազգային լուսաւորութեան նախարարին իւր եզրակացութիւն տալու:

Նա դպրոցներ փակել դեռ էանուխ է համարում, լաւ կլինի՝ որ միանգամ ևս յանուն Բարձրագոյն պատուէր աւանդուի հրահանգի գործադրութեան համար։ Հայոց հողեւորականութիւն զրկել անկախ վարժարաններ պահպանելու արտօնութիւնից՝ արդարութիւն չէ, քանի որ ամենայն կրօնական հասարակութիւնք Ռուսաստանում այդ իրաւունք վայելում են, և քանի որ Հայք քրիստոնէական եկեղեցի են կազմում։ Սինոդի անդամոց դժուար է ենթարկել օրինական պատասխանատուութեան, ըստ որում նոքա՝ Կաթողիկոսի մօտ ապագայում յանցաւոր երեւելու երկիւղից, հարկադրուած չեն կտտարել հրահանգ, և ոչ թէ յամառ ապստամբութեամբ։ Վերոյգրեալ երկու կարծիք յայտնուում է թագաւոր Կայսեր սոյն փետրուարի 8-ին, որ բարեհաճում է մակագրել։ Մեք «համաձայն գտանիմք ընդ ենթագրատութիւն Տեառն Նախարարին լուսաւորութեան»։

Երբ լռում է խօսելուց, հանում է գրպանից հեռագրութեան նախարտակ՝ որ գրած է յանուն Սինոդի մեր կողմանէ նորին գերազանցութեան իսկ թելագրութեամբ, և յանձնում է շուտափոյթ ուղարկել։ Վարանում ենք, Սրբազան Սինոդ որքան և այս կենսական խնդիր մեզ է հաւատացած, բայց և պատուիրած է խօրհրդակցութեամբ ընդ երեւելի անձինս ի մերազնէից՝ որք թի Սանկտ-Պետերբուրգ, հասուն մտօք և խօհական միջոցօք զելս հնարից գտանել։ Ո՞վ է այն երեւելի անձն ի մերազնէից այս խառնակութեան Բաբիլոնում, եթէ ոչ միայն Պարսն Եզեանց, որոյ ազգասիրութեան, անձնութեան և խօհականութեան համբաւ՝ ոչ միայն Ռուսաստանի բոլոր հայաբնակ քաղաքներին է յայտնի, այլ և արտասահմանի։ Որ ի հեռուստ իբրև ի մօտոյ ղեկավարում է մեր ազգային-եկեղեցական շատ կարևոր և կենսական գործերն։ Որոյ կոչմամբ Մակար Սրբազան Արքեպիսկոպոսի ի Պետերբուրգ չգնալն 1883 թուին՝ այնքան մեծ և անթողի յանցանք գրեցաւ, մինչև դպրոցների այս կացութեան հասնելուն միակ պատասխանատու

ճանաչել նորան: Ուրոյ մատնացոյց նախագծով բոլոր ժամանակ գործած ենք և մեք այս անձանօթ մայրաքաղաքում: Հաւաստեալ գիտէինք, որ Սինոդ բնաւին մեզ լսել չի կամենար: Գիտէինք՝ որ հասարակաց դատաստանի առաջ պարտաւոր կմնանք: Գիտէինք ևս՝ որ դիւրին չէր մեզ ապագայում արդարանալ առաջի խղճի, ժողովրդեան հայոց և հոգեւոր իշխանութեան, եթէ զանց առնենք համադրային Մենտորի խորհուրդ: Ուստի բարւոք համարեցինք ընտրել յերկուց չարեաց զփոքրագոյնն, մեր անձնական համարումն տալ անարգանաց, քան ազգային ուսումնարանաց ապագայն՝ անշուշտ վտանգաց: Նայն իսկ գիշերը, ժամ՝ 12-ին, ընկճուած տրամութեան և յուսաբեկութեան ծանրատար բեռին տակ՝ որ այնքան աշխատութիւնք և չարքաշութիւնք ի զուր անցին, գեղեցիկ յոյսեր անձրեոց պղպճակի նման պայթեցան, հարուածող ձեռն չկասեցաւ, հեռագրեցինք առ Սրբազան Սինոդ:

է.

Յ Է Ջ Մ Ի Ա Ժ Ի Ն

Հեռագիր Սինոդին

«Խնդրարկութիւնք մերժեցան, սպառեալ զամենայն օրինական միջոցս և օրինակաւս այսու լցուցանելով զիւրն պարտիս, մնայ Սինոդիդ առանց հեռաւոր գիմադրութեանց կատարել զՊետականն հրաման՝ վարտայայտեալն «հեռագրաւ, և հեռացուցանել զանխուսափելի ծանրագոյն հետեւանս: Պատրաստիմ յեւանել, խնդրեմ հեռագրել զարարեալ տնօրէնութեանցն»:

Հետեւեալ օրն, ի 12 Փետրուարի դարձեալ հաճութեամբ պարոն Եղեանցի առաւել բացայայտ տեղեկագիր ենք ուղարկում յանուն Սինոդի ընդ համարաւ 11, որոյ հարազատ օրինակն է. «Համաձայն խոստմանս գծադրելոյ «ի յայտարարութեան իմում ի 10 ամսոյս համարաւ 9, որ

«յաղագս տալոյ զլրացուցիչ տեղեկութիւնս ի մասին յեւթաձգելոյ զգործադրութիւն կանոնադրութեան, ունիմ՝ շնորհ ցաւօք սրտի յայտ առնել թէ՛ որպէս տեղեկացայ Քրտնաւոր եղանակաւ արդէն հեռագրական պիտակօք արարեալ է տնօրէնութիւն ըստ Բարձրագոյն հաճութեան յանուն Սինոդիդ յաղագս անյապաղ գործադրութեան կանոնադրութեան»:

«Ըստ իմումս կարծեաց ի կիր արկան ի կողմանէ Սինոդիդ համայն օրինական միջոցք ի կատարումն սրբազան պարտուց իւրոց առաջի նորոգ ընտրելի ծայրագոյն գլխոյ ազգի և ամբողջութեան նորին, իսկ ապագայ դիմադրութիւն Դորին վասն այսր առարկայի ունի համարիլ անշուշտ ապստամբութիւն իմն ի դէմս կառավարութեան և «յառաջ բերել զգաւն հետեանս, յորոց սակի համարիմ, իբրեւ մերձաւորապէս տեղեակ հանգամանաց ամբողջ գործոյս, փակումն ներկայ դպրոցաց, զրկումն հոգևոր իշխանութեան յիւրաւանց ունելոյ զնոյնպիսի դպրոցս «յապագայի և ենթարկումն Ատենակալաց սրբազան Սինոդիդ օրինական պատասխանատուութեանց անձնակառնապէս: Ուստի ամենախոնարհաբար խնդրեմ զփութաշնորհ տնօրէնութիւն Սինոդիդ յաղագս բառականապէս ի կատար ածելոյ զԲարձրագոյն հաճութեամբ տուեալն «կանոնադրութիւն առանց իրիք ժամավաճառութեան և «պատճառաբանութեանց, և զկատարմանէն յայտ առնել ըստ պատկանելոյն, զորպիսի վարկումն վստահիմ ի մէջ բերել իբրեւ կատարումն վերջնական պարտուց ըստ արարեալն ինձ ի կողմանէ Սինոդիդ յանձնարարութեան»:

Սորանից յետոյ նոյն Փետրուարի 13-ին ստանում ենք սրբազան Սինոդի նոյն օրուայ քարշած հեռագիրն՝ որով պատուիրուում է. «Ընդ ստանալն սոյն հեռագրոյ «աճապարեցէք յէջմիածին ց20 ամսոյս Կոչեցեալք են նոյնպէս համայն վիճակաւոր առաջնորդ: Նոյն իսկ օրն զկնի միջօրէին 11 ժամում, մեք հեռագրաւ պատասխանում ենք սրբազան Սինոդին. «Հասանել ց20 ամսոյս չկարեմ, թախանձագին տամ խորհուրդ կատարել զպահանջն

«ի խուսափումն ի չարեաց՝ որք պատրաստին, գկարդ ա-
«դրութենէն խնդրեմ հեռագրել, սպասեմ պատաս-
«խանայ»:

Մինչև վերջին պատուէրի հասնելը՝ մեք վերջին այցե-
լութիւնք ենք տալիս բոլոր ծանօթներին: Ներկայանում ենք
Նորին Կայսերական Բարձրութեան՝ Մեծ Իշխան Միխայէլ
Նիկողայեւիչին, երբեմն Փոխարքայ Կովկասու, որ քառորդ-
ժամու չափ խօսակցութեան մէջ՝ մտաբերում է իւր մեր
խնդրանօք Բորժոմի Հայոց հասարակութեան համար եկե-
ղեցւոյ տեղ որոշելն և նորա հիմնարկութեան օժութիւնն
կատարած ժամանակ իւր սենեկապետ հանդիսական ու-
ղարկելը. բայց մեր առաքելութեան պաշտօնի համար
խօսք չենք բանում՝ գործ վճարուած համարելով, թէ և
հասարակաց կարծիք էր, որ Կայսերազունք այդպիսի խընդ-
րում միջամտել չեն բարեհաճիլ¹⁾։

1) Երբէք և երբէք չենք կարող մոռանալ Նորին Կայսերա-
կան Բարձրութեան դառնութեամբ որտի նկատմունքն՝ էջմի-
ածնի անշրջանկատ դործողութեանց մասին, որոց մէկը լինելով
և յետագայ պատմուածքը՝ խիստ շեշտով ակնարկեց այս խօս-
քերով. «Երևակայեցէք ձեզ այդպիսի մի անախորժ դրութիւն:
«1877 թուականին մեր զօրքերի գիրքերն ակնարկելով՝ Աղեք-
«սանդրապոլից սահմանագծի ուղղութեամբ հասնում ենք Իզ-
«դիր: Հարկաւոր կարգադրութիւն անելէն յետոյ՝ գալիս եմ
«Վաղարշապատ: Պաւառապետի տան հանդէպ ինձ դիմաւոր-
«ւում են էջմիածնի հոգեւոր ճեմարանի ուսանողները թիւրքա-
«կան կարմիր ֆետեր գլխներին: Մեր զինուորներ սահմանից
«դուրս կռուում են տաճիկ զօրքի հետ, և ահա՛ մեզ պատա-
«հում են տաճկական տարազի նոր մարդիկներ մեր բուն երկրի
«մէջ: Այս իրողութիւնն շատ տխուր տպաւորութիւն արեց
«մեզ վերայ, և մեք նկատեցինք այդ մասին գնենք ալ Լազարեւի
«միջոցաւ ամենայն Հայոց վեհափառ կաթողիկոսին»:

Թէպէտև՝ 1862 թուականից ի վեր, միշտ դուրսերը պաշ-
տօնավարելով՝ միայն 1874/5 ուսման տարին գտնուած եմ Մայր
Աթոռում ճեմարանի տեսչութեան և ուսուցչութեան պաշ-
տօններով, ուստի և չեմ ականատես աշակերտների տաճկական
գլխարկներ կրելուն, սակայն և այնպէս՝ շատերից լսած եմ այս
անախորժ դէպքի մասին, որոց պատճառաւ և ծագած գրա-

Ներկայանում ենք վսեմափայլ կոմս Յովհաննէս Դաւթեան Դելիանովին և որպէս հայ եկեղեցական՝ իրաւունք ենք համարում մեզ ասել ամօթահար սրտաբեկութեամբ, «թոյլ տուէք ինձ՝ Ձերդ բնոր՝ Գերազանցութիւն, յայտնել հոգւոյս անսփոփելի ծանրատար վիշտն՝ որ պատուիրակութիւնս դպրոցական խնդրի մասին չյարգուելով զբարեխնամ կառավարութեան կողմանէ՝ հարկադրուած եմ արտասուածոր աչքերով վերադառնալ հայ հասարակութեան մէջ։ Դուք՝ իբրև մերձաւոր հարազատ ազգապարծանք Լազարեանց ազգատոհմին, դժբաղդաբար շրջապատուած լինելով դժուարին հանգամանքներով՝ «Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյն — հակառակ Ձեր հոգւոյ յօժարութեան, անտարակոյս հաւատացած եմ, դժուարացաք մի անմոռանալի ծառայութիւն — օգնականութիւն մատուցանել, ինչպէս յաւերժայիշատակ իշխանապետներն։ Դիտեմ, այս անաջոգութիւնն Ձեզ ևս դժուարին է տանել»։ Այս խօսքերին հետեւելով փութ ինչ լուծիւն՝ Նորին վսեմութիւնը տեղից վեր կացաւ և անհաճոյ սրտնեղութեամբ երկու ձեռքեր խոզովակաձև չրթուէքներին մօտեցնելով՝ յետ քարշեց և ասաց. «Այս խնդրում «ոչ կառավարութիւնն է մեղադրելի, ոչ իշխան կառավարչապետ, ոչ ներքին գործոց նախարար Տալստոյն և ոչ ես՝ որ Դուք նպատակի չէք հասնում, այլ այն ջերմեռանդ մերազգի ծառայողներն՝ որոնք երկու բանակի միջավայրում կանգնած փողահարի դեր են կատարում, «մէկին յարձակման և միւսին ազդանշան տալով»։ Այժմս բանցած է այլ ևս ժամանակ կայսերական հաւանութեամբ տրուած հրահանգը չգործադրելու. գուցէ սուրբ Էջմի-

զրութիւններ Տէր Գեորգ Դ. Հայրապետի։ Սա իւր հաւանած բացատրական պատասխան տալուց յետոյ՝ վերջ ի վերջոյ կարմիր Ֆեսերը փոխանակել է սեւա թաւիչ արախչիների։

1) Տէր նախարարի ընդգծած ակնտրկն՝ ըստ մեր կարծեաց և ըստ հաւաստի վկայութեանց գիտակ անձանց, վերաբերում էր Նորին Գերազանցութիւն Կարապետ եղեանցին՝ որ կազմողն է եղել թէ՛ Հայոց եկեղեցական-ծխական մի և երկ-

«ածնի Սինդոն յանձն առնի կատարել Տէր Նախարարի
 «պահանջ. իսկ ապագայ ընտրելի կաթուղիկոս դուք է ա-
 «ռաւել բաղդասար լինի իւր առաջարկների կատարման
 «վերաբերութեամբ: Դուք՝ իբրեւ եկեղեցական անձնաւո-
 «րութիւն և զրկանքի սովոր, լայն սիրտ համբերութեամբ
 «գարածէք ձեր վիճակի ժողովուրդեան մէջ և յուսողքեցէք
 «ենորան գալոց բարեփոխութիւնների մասին: մշտական բան
 «շկայ աշխարհիս մէջ, մանաւանդ որ ես գթութեամբ
 «եմ տեսչութեանս ներքոյ առնել Հայոց եկեղեցական

դասեան վարժարանների նախագիծ և թէ՛ այլ հպատակ քրիս-
 տոնեայ ազգերի զաւակաց տարրական կրթութեան ծրագիր և
 ի վարձատրութիւն ստացել է բարձրակարգ շքանշան: Այս
 գործողութիւնն կատարուած է աշտպիտի հանգամանքներում:
 Ներքին գործոց նախարար՝ համաձայն ղեկույցման Կաթողիկո-
 սառաւմարտական—ըստ խնդրոյ Հոգաբարձու պարոն Եանովսկու,
 ցանկացել է անդրկաթողիկոս ազգերի կրթութեան նպատակա-
 յարմար ուղղութիւն տալ, ուստի և հրաւիրել է լուսաւորու-
 թեան նախարարին՝ համապատասխան հրահանգ կազմել տղայա-
 հասակների դաստիարակութեան համար: Նորին վսեմապալու-
 թիւն Կոմս Դիլիանովն դոյն աշխատութիւն յանձնարարել է
 պարոն Եղեանցին՝ իբրեւ ղեկեկտր—կարգաւորի կրթական բու-
 ժանման ազգաց: Երեւի վերջինս չհարելով խոստալել տղայակի
 առաջարկութեան կատարումից, ակամայ կամօք ամենայն հպա-
 տակ ազգերի կրթութեան համար մի կշիռ և չափ տալով՝ ներ-
 քին գիտակցութիւնից խղճահար՝ տանջուում է և հետամուտ
 լինում հնաբնեքի, ղիւնդ և իցէ այդ ակամայ վրիպակն ուղղել:
 Վասն այնորիկ է՝ որ նա քանիցս առաջարկած է եղել Սրբազան
 Մակար արքեպիսկոպոսին՝ երբ սա Մոսկուայ է եղել Օգոստոս-
 փառ Կայսեր Թաղաւորութեան առթիւ, որպէս զի բարեհաճի
 Պետրեբուրգ գնալ, և տակաւին վերջնական հաւանութիւն և
 որոշումն չստացած՝ դպրոցական նոր կանոնադրութեան համար
 բարեփոխութիւններ հայցել նախարարաց խորհուրդից: Իսկ վեր-
 ջինս լաւապէս ճանաչելով կառավարութեան քաղաքականու-
 թիւնն, որ անիշխանութեան ժամանակն է ձախորդ պահանջներ
 անում, հրաժեշտ տուած է այդ հրաւերին՝ համակերպելէն՝
 ընտրելի Հայրապետին վերապահելով այդ օրինակ միջամտու-
 թեանց արտօնութիւն:

«Ժողովրդային վարժարաններն էլ չէ՛սք Ռուսականացի պի-
ւարի անցնէք, պարտն Յովհաննէս Ստեփաննոսեան Յովնա-
նեանցին այժմս իմ՝ յանձնարարութեամբ յորդորում են
զիւր ուղարկած ողատգամաւորներ, որպէս զի Տփլիսու
«կարախանաւարան միտն» և եթ իւր ամուսնոյ յիշատակին
անուիրելիք ուսումնարանին կտակէ՝ առանց ժառանգների
«մասնակցութեան» Այդ վարժարանի ապագայն ապահով
«էլ բաղդաւոր կլինի, հայերին մեծ ծառայութիւն կանի.
որովհետեւ նա կաթողիկոսի տեսչութեան ներքոյ է. Ան-
շնու կհաստատուի Օգոստոսիան Կայսեր կողմանէ նորա
«կտակաւանդութիւնն՝ եթէ նիւթականով ապահով լինի.
«Օգնեցէր այն պարսններին՝ բարեգործ Յովնանեանցին հա-
ւանդելու, և Ռուս միութարութիւն կունենաք տեսնել մի
«շատտեղ պարտական հաստատութեան դռներ՝ միջնա-
«կարդ ուսումնարանութեան համար, հայազգի օրիորդների
«առաջ բացուած» կտակաւանդ պայմանով կայ բացուած
«և Ասորախանում Աղաբաբեան վարժարան՝ ինչպէս Ձեզ
«տրդէն յայտնի կլինի. Աշխատեցէք՝ հայոց ազգի մէջ
«հարուստ անհատներին համազել, որպէս զի մասնաւոր
«արտօնութիւններով ամէն տեղ, մանաւանդ մեծ քաղաք-
«ներում, գալոյցներ բանան և եկեղեցական տեսչութեան
«երուտնութեան թոյնեն նոցա կտաւարութիւնն. Իսկ
«կողմանէ Ձեզ՝ որպէս հայ մարդոյ սրտով խօսողի յանձ-
«նեա արութիւններ են. յստամ փոքր ինչ ուրիւրած վե-
«րադառնաք և աներկիտ լինիք՝ թէ այսպիսի կտակների
«հաստատութիւնք իմ՝ մասնակցութեամբ անշուշտ կյա-
«ւելոյն».

Ծնորհակալիքս յայտնելով Նորին բարձր Դերազան-
ցութեան՝ վերջին այս մտերմական զրուցատրութեան մա-
սին, աճապարեցի իշխան Սիմէոն Դաւթեան Աբամելիք-
Լաղարին տալ հրաժեշտի ողջոյնս և մատուցանել սրտա-
գին դոհունակութիւնս նորա առանձինն մարդասէր վե-
րաբերմունքի համար գէպի պանդուխտ հոգեւորականներս.
Ներկայանում ենք Կնեադ Կանգակուղէնին, որ սիրե-
լարար ընդունելով քաղաքավարական խօսքերով կամենում

է մեզ վերայ եղած ծանր տպաւորութիւնք ցրել, ներկայանում ենք նորին Գերազանցութեան Կարապետ Յարութիւնեան եղեանցին և գտնում արդարեւ վշտահար դրութեան մէջ, ինչպէս մէկ բազմաշխատ այգեգործ իւր բազմօրեայ վաւտակ և քրթնաթոր աշխատութիւն կտեսնի մէկ ժամու մէջ կարկտահար ոչնչացած: «Հնար չունինք» ասում է նա, ամենայն կարելի աշխատութիւնք գործադրուեցան, ոչ խիղճ, ոչ ժողովուրդ. Հայոց և ոչ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Քահանայապետ չունին իրաւունք մեղադրել Սինոդին, կմնայ անթերի կատարել հրահանգը մինչև Աստուած յաջողէ Կաթողիկոսի հաստատութենէն յետոյ վերստին այս խնդիր շարժելն: Գրեցինք Սինոդին հեռագիր և յայտարարութիւն՝ զոր ես թելադրած էի. երբ ստորասական պատասխան ստացաւ՝ յաւելացրաւ. «Պարոն Եւանգուլեանցին ճանապարհորդեցինք, ես յանձնեցի նորան Մոսկուայից անպատճառ Տփլիսի առաջնորդ Արիստակէս Եպիսկոպոսին հեռագրել*): որպէս զի առանց յետաձգութեան կատարուի Կոռավարչապետ Իշխանի հեռագրով պահանջ»: Դուք իմ անունս պաշտօնական կամ մասնաւոր նամակների մէջ չէք ցոյց տուած՝ որ ես այս գործին օգնականութիւն եմ արած. որովհետեւ կարող էր պատահել, որ Ձեր ծրարներ նամակատան մէջ բացուէին և ընդօրինակուէին: Յիշեցինք Մակար Սրբազանի գրութեան նախատես խօսքեր. «Անձինք՝ առ որս խնդրէք տալ գիր յանձնարարութեան, գուցէ առ երկիւղի չյօժարեսցին յայտնապէս տեսաւորիլ ընդ Ձեզ», և նորա նկատելի անհանգստութիւնն տեսնելով՝ ոչ ասացինք, թէ և մէկ տեղ միայն առ նոյն Արքեպիսկոպոսն ուղղած նամակի մէջ գրած ենք՝ «այլ սատար գործոյն կայ գերազանց եղեանցն»:

*) Թէ յերաւել հեռագիր քարշուած էր Գերապատիւ Արիստակէս Եպիսկոպոսին՝ մեք ի Սուրբ Էջմիածին ստուգեցինք նորանից ի ներկայութեան Սինոդական անդամ Սրբազան Յովակիմ և Երեմիա Եպիսկոպոսաց և Պրոկուրորի. ստուգեցինք ի Տփլիս և պարոն Գեորգ Եւանգուլեանցից, որոնք վկայեցին ճշմարտութեանն:

այր արդանր և խոհական, աղդասէր և անաչառ: Այն և մեք ամէն ժամանակ գիշերախառն այցելած ենք նորան, նոյնպէս մարդ ուղարկած՝ կասկածաւորութեան տակ չդնելու համար և փոխանակ բարւոյն չարիք առթելու:

Որովհետեւ ժամ առ ժամ Պետերբուրգի անմխիթար գրութիւնս՝ մանաւանդ Գեմուտ հիւրանոցի շրջափակ բանդարգելութիւնն, տխուր և հեղձուցիչ ազդեցութիւն էին անում մեզ վերայ, և որովհետեւ արդէն նոյն իսկ Փետրուարի 13-ին յանձնել էինք մեր 12 թուահամարաւ յանուն Սինոդի յայտարարութիւն փոստային, որով վերադարձուցինք ամբողջութեամբ ի ձեռնարկութիւն և ի հրահանգութիւն մեզ ուղարկուած դպրոցական խնդրոց մասին կազմուած գործերը, վասն որոյ այլ ևս անտանելի համարելով սպասողութիւնն՝ ուրբաթ օր ընդ երեկոյ, ամսոյն 15-ին թողինք անկարեկից Սանկտ-Պետերբուրգ, միւս օր ընդ երեկս 9-ն ժամին հասանք Մոսկուայ և սրբազան Սինոդից հեռագրաւ խնդրեցինք՝ առ մեր վերջին հեռագրութիւն տալիք պատասխանն այն տեղ յԵւրոպայ հիւրանոց ուղղել, զոր և ստացանք ի 18 Փետրուարը, որով մեզ պատուէր էր աւանդուում վերադառնալ ուղղակի Աստրախան:

Ռուսաստանի հին մայրաքաղաքում երկար մնալու գործ չունէինք, 16-ին մտանք 19-ին ելանք: Երեք օր բաւական եղաւ մեզ տեղւոյն Հայոց վերացման Սուրբ Խաչի փոքրիկ եկեղեցին տեսնել, նորա զգեստներ, կալուածներ, կալուածագրեր, զարդք և անօթեղէնք, մասունք և սրբութիւնք, յիշատակարանք և դպրութիւնք աչքէ անցուցանել և գովել Պարոն երեսփոխան Փանիեանցի ուշագիր և հռչակաւոր կարգապահութիւնք, հոգացողութիւնք: Տեսնել Լազարեանց ազգապարծանք իշխանապետաց արևելեան լեզուագիտութեան ճեմարանն՝ իւր հարիւրաւոր ձրիավարք և թօշակատու որդեգիր աշակերտներով, բաղմաթիւ ուսուցիչներով և վերակացուններով, հարուստ գրանոցով և հաւաքածուններով, մաքրափայլ ննջարաններով, դասարաններով, հիւանդանոցով, սեղանատնով և ընդունարան-

ներսով, ի պատկամենայնի իւր աշխոյժ, բազմաճմուռ և մարդասէր գերազանց վերաանշուլ — Քանանեանց, և յիշատակաց մատենում արձանագրել օրհնութիւն նորա կառուցանողաց սուրբ, անմահ յիշատակին, երախտագիրութիւն նոցա բարեշառաւիղ իշխանազուն ժառանգաց։ Տեսնել հին, միջնադարեան բարուց և ճարտարութեան դրոշմաւ ճաշակ կրող կառավարանք։ Աղատութեան երկրացիէ վերամբարձ դրունք, կրեմլէի պալատն և բազմաման սրբարան, ուր լինում կայսերաց թագադրութիւն, արքայ թնդանօթ և իւր պատուակից թագաւոր զանգակ, ի յաղթանակ աւարուած հազարաւոր մեծ և փոքր թնդանօթներ, մեծ և փոքր ազգաց սեփականութիւններ։ Տեսնել բիւրաւոր ազգի ազգի դրօշակներ և ծոպակիր լուսնավառներ, որոնք նոյնպէս մրցանակաբաժին եղած են ռուսական անվահեր գորականին։ Տեսնել Փրկաչական վահաքանչ Տաճար, ուր Ռուսաստանի անբաւ հարստութիւն մտաւոր և նիւթաւոր, հանքային և գանկային իւր բաւականաչափ հաւաքածուն զարմանահրաշ ներդաշնակութեամբ միտերած է ի յիշատակ այդ մեծ ժողովրդեան որդւոց անցելոյն, ի գովեստ ներկային ի պարծանս ապագային և ի շլացողութիւն համօրէն տեսողաց, տեսնել և մտովի յիշատակել, — աշակերտաց առ աստուածային Վարդապետն առացուած, տես զբաղիսի են քարինքս և զբաղիս շինուածք։ Տեսնել Աստրախանի Հայոց պատուաբեր Պարսն Սարգիս Զանուկեանցին իւր տիրապարգև, հրեշտակազեղ դասերիկներով, վայելել նորա առաա սեզան սրտի սիրոյն և համադամ կերակրոցն և ստանալ յօգուա օրհորդական դպրոցին իւր հայրենի քաղաքի՝ մի ասուակ արեւելեան փոխառութեան հազար բուբլի արժէքով։ Տեսնել և վերջապէս և մեծապատիւ Յովհաննէս Սաեփանոսեան Յովհաննեանց և ըստ սիրալիր յանձնարարութեան վսեմափայլ Դիլիանով լուսաւորութեան նախարարի՝ յորդոր կարգաւ լսել գերազնիւ Շահպարտեանց բժշկապետի և մեծարգոյ Եւանդուլեանցի խորհրդոց։

19-ին, յունդի անկանք, մինչև կայսրան քանի մի

ժանօթք, քաճանայք և ստանդք ընկերեցին։ Չմեռնային տխուր եղանակ, ձիւնաթաղ անհուն դաշտայրք, գեղաշխտակ մշտականաչ գիհները շագկառաց արշաւասոյր ընթացից հետ փոփոխակի շրջջում էին մեր մտապատկերներ և երբեմն ի մօտացօնս տանում, ցնդում, ցրում այն զազկր գարշահոտութիւնք՝ որ բնականից են բազմաթիւ ծխող ուղեւորաց, մանաւանդ մաքրութեան թշնամի երաշխականաց։ 20-ին հասանք Դրեազիւ Ուրբան թարմ անմօտացութեամբ յիշում ենք երկու ամիս յառաջ այս քարերազդ տեղ շարաքաղութեամբ քաշած ճանապարհ հորդական, սոփրական տկարութեան սպանիչ յիշատակ, երբ մամերով տաքնապում էինք, ոչ բժիշկ կայր և ոչ փրկութիւն։ 21-ին հասանք Յարիցին, տեղւոյն փոքրաթիւ պատուելի հոյազգի գործակատարք և վաճառականք դիմաորեցին, սփոփանք գտանք, հրաւիրեցին ճաշկերոյթի՝ զոր յատկապէս կոչարանում ի պէտս մեր պատրաստած էին, յայանեցինք շնորհակալութիւն, փութացինք փռատային իջեանն՝ ուր թողած էինք կառք իրադատածք ամրացուցանելու, հատուցինք պարտքերնիս և ընդ երեկս ճանապարհորդեցինք դէպ ի Սարեփթայ՝ որ իւր Սիգոնացուց համանունին յիշատակ կարող է պարծիլ՝ գեղեցիկ բայլումի և մանանեխի գործարաններով։

Վերադարձին ճանապարհ չէր այնչափ հեշտին՝ որչափ յառաջնթացին։ Յերթին ձմերան սկզբի ամիս իւր հզօր գորութեամբ ձուլած, մխաղաղալ նայնատարք գործած էր հողային քոլոր կոշտեր, քարեր, մանրամաղ փոշիներ, այնպէս՝ որ անհամար թաւաղող երկաթահեց անիւներ փայլուն հայելուդի դարձրած էին, ամառնային ճահճուտ և փռտա ճանապարհներ՝ յորս տուրնջեան և գիշերոյ լուսաւորք ախորժ հաճութեամբ նշոյտրձակ ճառագայթից անդրաջողումն կստանային։ Ի դարձին ուժասպառ Փետրուար եղանակին յոխորդ ասպատակին տեղի տուած ձիւնահալ, անձրեւերք, ջերմաշողիկ յաճախակի ի կռիւ իրեաց գալով՝ ապականած, շաղախած, իրար խառնած էին հակառակ բնութեամբ տարերք, հող և ջուր—պինդ և կա-

կուղ—հաստուածեղէն եղբարք՝ յորս ոտնակոխ աահահորդ-
իրքե յորոգայթ կրոնութիւն, կթակարթութիւն և կկապուէր։
Այսպիսի ժամանակ՝ ոչ մեք և ոչ այլք, չտեսնենք այլ ևս
Լիբեաթ և Զամիան—իջևանների մէջ ինկած ճանապարհ։
Ուղիղ 7 ժամ տեւեց մէկէն մինչև միւս կոյարան հաս-
նելնիս։ Գիշերոյ ժամ 8-ին ելանք, կառավարք արքած,
երկարք վաստակած, ձիւնախառն անձրև բռնած, ցուրտ
հիւսիս փակարանէն դուրս վազած, աղջամղջին գիշեր
տիրած, ահ ու գողի արհաւիրք զմեզ շուտրած, կշար-
ժենք, կերթանք, կյառաջենք, բայց դեռ չենք հասնիր։

Ուր ուրեմն Փետրուարի 26-ըդ օր, ցերեկուան 11
ժամին հասնիք Վոլկայ գետոյն աջ ափ, Աստրախանին
յանդիման։ Փոստային իջևանէն վտաւանաչափ վեր ենք
կառք և ծանրութիւնք տակաւին անդր յալիս Գայլ գե-
տոյն փոխադրել անհնարին են։ Զարմանախառն զուգա-
դիպութիւն, 26 Դեկտեմբերի ելք յԱստրախանայ նոյն
թիւ Փետրուարի մուտք։ 26 Դեկտեմբերի նոր և անհաս-
տատ կամուրջ ձմեռան—սառոյց։ Նոյն թիւ Փետրուարի
պաղն միայն միջաբեկ և անհարթ ընթացք։ 26 Դեկտեմբ-
բերի յաջմէ և յահեկէ զգուշաւորք կառաջնորդեն զմեզ
յայնկոյս։ Նոյն թիւ Փետրուարի յաջմէ և յահեկէ ընդ-
սառնակոյտ ալիան ուղղաձիգ առասանք կապահովեն զմեր
երերուն փրկութիւն, զոր թիաքարչ նաւակն տասնաւոր
նողայից խառնաչփոթ աղաղակաւ յինքն բարձած դան-
դաղ դեգերանք ընդ միջաբեկ սառնահոլով գետոյն հո-
սանս հասոյց յափն ձախակողմ։ Փառք նախախնամողի
առաջնորդական ձեռին։ «Անցաք մեք ընդ հուր և ընդ
ջուր և եհան զմեզ ի հանգիստ»։

Բայց գերեզմանի ափեր չհասած մարդոյ համար կայ
հանգիստ։ ոչ երբէք, Ինչպէս մինչև Սանկտ—Պետերբուրգ
բանիւ և գրով՝ հարիւրաւոր ստութեան բարուրանքներ
մեր վերաբերութեամբ տարածուած էին՝ շնորհիւ սու-
տակասպաս բամբասասէրների, նոյնպէս և մինչև Աստրա-
խան հասած էին այլ ընդ այլոյ անհեթեթ զրոյցներ։
Առաջակայ դատաւորի կիւրակէն մեծի պահոց եկեղեցի

ենք իջնում քառականին բաղմութիւն, արք և կանայք, ծերք և տղայք հետաքրքիր մեր շուրջն են դառնում։ Որքան անձկալից կարօտով սպասուած ենք եղած մեր հօտի բարեպաշտօն ժողովրդէն՝ անցուցանում ենք մեր մտքէն, և ամենայն նեղութիւն մօռացած ենք համարում նոցա դատարկ սիրային ակնարկի առաջ։ Սակայն որքան մօտատես միամիտ ենք՝ ծաղկանց փունջին ներքև դարանած ատելութեան թունաւոր օձ չաեսնելու։ Այդ հետաքրքիր և թափանցիկ հայեացք որոնում են մեր պարանոցով քարշուած տեսնելու Սրբոյն Աննայի առաջին կարգի շքանշան՝ զոր մեք լիովին ի վարձ վաճառման ազգային վարժարանաց ստացած ենք ռուսական Պետութենէն, ինչպէս ընդհանրացած հաւանական կարծիք եղած է։ Տեսնել ի մեզ վարձատրութիւն այն վեհապետի, որոյ երեսաց տեսութեան անգամ՝ իբրև արհամարհ ոք, արժան չգտնուեցանք։ «Յուցից ձեզ, ում նման է ժողովուրդս այս, նման է մանկաւոյ՝ որք նստիցին ի հրապարակս և ասիցեն, փողս հարաք ձեզ և ոչ կաքաւեցիք մեզ»։ Յանկավք ի բոլոր սրտէ հայ ժողովրդեան ամենակերպ յաջողուած և բաղդաւոր գործիչներ՝ որք մտքերով անգամ չանցուցած առաքինութեանց Տեարք համբաւուն և ըստ հռչակին գնահատուին, ըստ որում տակաւին իրականութիւն մէկ կողմ թողած՝ երևակայականով կղքազուինք։

Ը.

Ներկայ հաշուէտուութիւն ընթերցողներից իւրաքանչիւր ոք իւր հայեացքին և համոզման համաձայն՝ կդայ մէկ եզրակացութեան, այն է՝ կամ անմեղադիր առնել զմեզ, կամ դատապարտել։ Վասն զի մեր գործողութեանց մերձաւորապէս տեղեակ եղողներ յօգուտ և ի վնաս մեր՝ ձայն բարձրացած են դրական ասպարիզում։ Դոցանից առաջինն է Տփլիսից տարւոյս Մարտի 1-ին Կոստանդնուպոլսոյ Թէրճէմանը էֆքեար հայատառ թրքա-

բարբառ լրագրին ուղարկած թղթակցութիւն, որ տպւում է նոյն ամսոյ 28-ին նորա 2291 թուահամարում և շաբաթնակեւի լինելով մեզ ոչ ստորագրութիւնն է յայտնի և ոչ բովանդակութիւնն, բացի յիշուած համարում տպւածն, որ թէ և արդարացուցիչ մեզ, սակայն այլատարազ խօսքերով ճշգրտանման է քան ճշմարիտ Երկարդն է, Արեւելք լրագրին իբր թէ Երեանից սոյն Մարտի 12-ին ուղարկւած յօդւածն, որ տպագրւած է նոյն ամսոյն 23-ին նորա 367 թուահամարում երեք աստղանիշ կրող թաքնութեամբ, որ գլխովին դատապարտող է մեզ ինքնահնար, մտացածին սուտերի վերայ հիմնուելով, Վերջին թղթակցութիւնս ևս Տփլիսից է, ինչպէս ուշագիւր ընթերցող կարող է ոճից և տեղեկութեանց դատաւորութեանէն ճանաչել, մանաւանդ սա կտորից, «Էջմիածնի Պրոկուֆորին հեռագրով կանչել են Թիֆլիս, շուտով պիտի գայ»: Կարող է ճանաչել և ժամանակի սղութենէն՝ որ 11 օրուայ մէջ Երեանից Պոլիս նամակ հասնիլ և տպագրուիլն, թէ ոչ անհնարին, գէթ բուականին դժուար է, Մեր այդ թղթակցութեանց հետ հաշիւ տեսնելիք չունինք, բաւական է, որ մեր հաշիւ ներկայացրինք ամէն ընթերցող հայ անհատի և զմեզ առաջի խղճի և տպագայի անդատապարտ կացուցինք, բայց ինչպէս ամէն հաշիւ կունենայ իւր տարբերութեանց բացատրութիւն և գումար, նոյնպէս և մեր տանք սորա համոզման տարբերութեանց բացատրութիւն և ընդհանուր հաւաքաբանութիւն:

Մեր յանուն սրբազան Սինոդին ուղղած յայտարարութիւն ի 20 Յուլիսի 1883 թուականի ընդ համարու 96, առ գերապատիւ Ներսէս Արքազան Եպիսկոպոս արձակած նամակաց հատուածք յ2, յ30 Հոկտեմբերի և ի 11 Նոյեմբերի 1884 ամի, և առ վերատեսուչս Ժողովրդական դպրոցաց Բաքուայ նահանգի-Դաղստանու գաւառի Կուսանի շրջանի տրուած հաղորդագրութիւնք ի 28 Մայիսի և ի 11 Սեպտեմբերի նոյն տարւոյ թուահամարք 127 և 267, կարգացողք ստուգապէս վերահասու են, որ մեք նոր հրահանգների հոգևոր դպրոցների մէջ գործադրու-

Թեանն՝ նախ քան զկաթողիկոսի հաւանութիւն, հակառակորդ ենք եղած։ Նոյն գաղափար կկազմեն և մեր յանուն Կովկասեան Կառավարչապետի ի 19 Յունուարի տարւոյս և Ներքին գործոց նախարարի յ2 Փետրուարի մատուցած ծանուցողիւր ընթերցողք, ևս և լուսաւորութեան նախարարի և Դոնգուկով-Կորսակովի դիւանատան Կառավարչի հետ ունեցած առարկութիւնք վերծանողք։ Սակայն յանուն Սինոդին ի 11, ի 12 և ի 13 Փետրուարի տարւոյս տուած հեռագրութիւնք և յայտարարութիւն կարդացողք կգանեն զմեզ տրամագիր և հաւան հրահանգաց անմիջական գործադրութեան։ Իսնչ էր ոյս անակնուկոյն յանկարծական, դաւաճանոց փոփոխամտութիւն և երկչոտութիւն։ Առանց թագաւցանելու պէտք է խոստովանինք՝ որ Սանկտ-Պետերբուրգ պնալով մեր կարծիք փոխեցինք հրահանգի գործադրութեան վերաբերութեամբ, և առաւել անարդար գտանք մեր հոգևոր բարձրագոյն վարչութիւն քան Պետական կառավարութիւն, ըստ որում՝ նախ՝ 1874 թուականին տրուած հրահանգներ հոգևոր գաղոցաց մէջ ժողովրդական ուսումնարանաց տեսչի հսկողութիւն ունենալու իրաւանց մասին, հանգուցեալ Հայրապետի կողմանէ պակասաւոր է հաղորդուած ի գործադրութիւն սրբազան Սինոդի և վիճակաւոր առաջնորդաց, և վերջինքս անմեղութեամբ պակասաւոր են գործադրած։ Երկրորդ՝ գաղոցական վարչութեանց համար եղած վերջին կարգադրութիւնք ընդհանուր են գրեթէ ամենայն հպատակ ազգաց համար, որոց կարգից բացառութիւն չեն կարող ունենալ մեր վարժարաններու երրորդ՝ այս կենսական խնդրոց մէջ նորին գերազանցութիւն՝ Մեծարգոյ Կարապետ Եզեանց, Երբէք և Երբէք չէր թոյլատրիլ իրեն վարուիլ այլ կերպով՝ քան թէ պատշաճն էր։ Մեր անուանաբեկութեամբ նա այնքան չէր մխիթարուիլ, որքան գործոյն խանգարմամբ կտարակուսէր և կախրէր, ուրեմն և ամբարշտութիւն կհամարիմք կարծել՝ որ գիտութեամբ սխալ ուղղութիւն տուած լինի նորին յարգութիւն մեր գործակատարութեանն։

Մակար Սրբազան Արքեպիսկոպոսի ի 24 Դեկտեմբերի 1884 ամի քարշած հեռագիր վերժանողն ևս կմեղադրէ զմեզ՝ իբրև սրբազան Սինոդի մեզ համար գծադրած գործողութեան շրջանակից դուրս եկողի, բայց եթէ այնպիսին բարեհաճի Սինոդի յ3 նոյն ամսոյ թուահամարաւ 3342, մեզ տրուած հաւատարմագրութիւնն ուշի ուշով վերժանել՝ անմեղադիր կարճակէ, որովհետև լիակատար իրաւունք էր տրուած մեզ, և մեք լաւապէս գիտէինք թէ՛ հոգևոր բարձրագոյն իշխանութեան դիտումն գլխաւորապէս այն էր և է, որ հոգևոր դպրոցները ժողովրդական տեսչաց անընդմիջական հսկողութիւնից ազատ լինին, և Պետական կառավարութեան լիակատար հաւատարմութիւնն վայելեն, ինչպէս և մինչև ցարգ, նոյնը կրաղձայ և Հայրապետ ամենայն Հայոց, ով և լինի նա։ Ապա ուրեմն ի 13 Յունիսի 1884 թուականի ռուսաց հոգևորականութեան ձեռք գտնուած հոգևոր ծխական դպրոցների համար շնորհուած հրահանգի Հայոց վարժարանաց վերայ ևս տարածիլն խնդրելով Կովկասեան Իշխան Կառավարչապետից՝ ուղղակի ծառայեցինք սրբազան Սինոդի դիտմանն։ Մերազդիւններից ով որ մտադրութեամբ ուսումնասիրած է Փետրուարի 16-ին և Յունիսի 13-ին Բարձրագոյն հաճութեամբ շնորհուած դպրոցական հրահանգների ամէն մէկ գիրն ու բառ, յօդուածն ու հրահանգ, շատ լաւ կհասկանայ թէ ինչ մեծ շնորհք կլինէր, եթէ այն արտօնութիւն մեզ տրուէր։ Վասն զի վերջին օրէնսդրութեամբ երկդասեան հոգևոր դպրոցներ քառամեայ դասընթացից վերայ ունին և միամեայ գնացք՝ գնացք՝ իբրև լրացուցիչ յաւելուած, իսկ միադասեան վարժոցներն՝ նոյն կարգով, ունին եռամեայ շրջան։ Այս չափերը մեր գաւառական քաղաքների, աւանների և գիւղերի մէջ եղած ուսումնարանաց համար շատ և շատ բաւական են, եթէ միակերպ և կանոնաւոր ուղղութիւն կտրուի նոցա բանիմաց թեմական տեսչի առաջնորդութեամբ, և անցելոյն նման չի թողնուիլ նորանց ի հաճոյս տեղական հոգաբարձուաց և վարժապետաց անգործութեան դատապարտուած։ Կմնայր

քանի մի տեղերի, դորօրինակ Ազերսանդրապոլի, Ախալցքիայի, Ղարսի, Գանձակի, Ղզլարի ևն վիճակային վարժարաններն, որոնք չէին բաւականաւ հինգամեայ շրջանով, դորանց ուղղակի հոգևոր իշխանութիւնն կփոխարկէր թեմական դպրանոցի—սեմինարիայի, ըստ որում թէ անշուշտ պէտք կայ, թէ կառավարութեան նիւթական բաւարար միջոց և թէ անփախչելի անհրաժեշտութիւն ստիպում է ռուսաստանի Հայոց առաջնորդական վիճակոց թիւ ու քանակ աւելացնել և տեղագրական զգուշութիւններով նոցա դասաւորել:

Ախտակցութեան և կարեկցութեան արժանի կոեսնէնք այն կարգի բանաւոր և գրաւոր հրապարակասօք, որոնք ուղեղի բորբոքման հիւանդութեամբ բռնուած՝ ցնորաբանեցին թէ մեք քանի մի բարեկամաց ճարպիկութեան և խորհրդատուութեան շնորհիւ գնացինք Սանկտ-Պետերբուրգ Մակար Սրբազան Արքեպիսկոպոսի Կաթողիկոսական ընտրութիւնն յաջողելու Ողորմելի երազատեսներ, իրենք գիշեր և ցօրեկ զառանցում են իւրեանց գիտաւորութիւններ յառաջ վարելու համար և կարծում են թէ այլք ևս ոչինչ հոգս չունին: Չարմանք է, ինչ որ հնարաւոր էր յէջմիածին առնել, և իսկ գործելու տեղն ևս մայր Աթոռն էր, ինչ հարկ կայր Պետական քաղաքի հրապարակներում թարթափելու, տեղական Հայոց ձայն ու կարծիք էինք հարցնելու, թէ քաղաքական իշխանութեան միջամտութիւնն էինք որոնելու: Ի՞նչ պարտք մեզ վերայ դրուած էր՝ կատարեցինք զայն սրբութեամբ և ամենայն անձնուիրութեամբ: Այլ և ձախ վայրաբանութեանց նշանակութիւն բնաւին չենք տուած և չենք տալու: Յամենայն սրտէ կփափագէինք առաջակայ ուսումնական տարեսկզբին դպրոցների դրանց աւետաւոր և հրահանգի ազդեցութենէն բնաւին դուրս բացմամբ զմեզ դատապարտելի, սխալական և անհեռատես ճանաչելու, իսկ զսրբազան Սինոդականս և զառաջնորդս հանդերձ համագամայն յայտնի և գաղտնի խորհրդականօք մեծարելի իմաստուն և անսխալական դաւանելու:

Որովհետեւ բարոյական պոռապանատուութեան վերաբերած բաժնին հաշիւ և համար տուինք, ուրեմն մեր ժողովրդեան, մանաւանդ մարիսեցի սմանց, հետաքրքրութիւնն յազեցուցանելու մտք ներկայացնենք և մեր դիւմական ծախուց պատկեր, որպէս զի ըստ այնմ դատաստան առնենք։ Ահաւասիկ իսկական մեր յառաջագրութիւն յանուն Վիճակային Կոնսիստորիային Հայոց Աստրախանայ ի 15 Մարտի տարւոյս ընդ համարաւ 62, «Ի կուտարումն առաջագրութեան մերոյ ի 21 Դեկտեմբերի անցեալ 1884 ամի թուահամարաւ 410, Վիճակային Կոնսիստորիայդ Հայոց Աստրախանայ հատոյց մեզ ճանապարհածախք ուղեորութեան ի Սանկա-Պետերբուրգ յարեղեանց թեմիս հինգ հարիւր բութի արծաթոյ։ Գիտելով զի այնքան դրամք չբաւէին մեզ, հեռագրաւ խնդրեցաք «ի սրբազան Սինոդէ Սրբոյ Էջմիածնի ալլ ևս մի հազար հինգ հարիւր բութիս արծաթոյ, զորս ամբողջովին հատոյց առ մեզ կառավարիչ աթոռապատկան կայուածոց Քիչնի» արժանապատիւ Կարապետ Վարդապետն Այվազեանց։ Բաց յայսմանէ խորհուրդն կառավարութեան եկեղեցեաց Հայոց Սանկա-Պետերբուրգի և Մոսկուայի զբարեհաճեցաւ ընդ ձեռն նախագահի իւրոյ՝ Պայծառաւիպի իշխան Սիմէոնի Կաթեան Աբամելիք-Լազարեանց, «յանձնել ի ձեռս մեր բութիս արծաթոյ երեք հարիւր։ Աւրեմն ընդ ամենայն հասին առ մեզ յանուն ճանապարհածախք և սննդեան ի մայրաքաղաքին երկու հազար երեք հարիւր բութի արծաթոյ։

«Ի վերոյիշեալ դումարաց ծախսեցան ընդ ամենայն «ի վարձ ետլմն երկիւրաց վառն 820 մղոն փոշտային ճանապարհի, ի պարգև ձիավարաց և ծառայից, ի գին երկեց ատոմակաց երկաթուղւոյ և կշռոց ծանրոցաց, ի վարձ հիւրատան և սննդեան երկեց անձանց և ի վճար կտուաց, հեռագրութեանց և այլոց պիտոյից յերթ և ի դարձն մեր ի Պետերբուրգ յընթացս ամբողջ երկուսնեաց առուրց մի հազար երեք հարիւր տասն բութի տասն կոպէկ։ Այլ որովհետեւ արտաքոյ այսոցիկ ծախուց արժանապա-

«տիւ անդամք Դորին՝ ի պատճառս անհնարութեան գտա-
ւել զծածկեալ կառս զիւրավճար վարձուք, պարտաւո-
րեցան բանաւոր յանհնարարութեամբ մերով գնել զյա-
ւուկ ճանապարհական կառս՝ մի հարիւր վաքսուն եւ
«երեւ րուբլի արծաթով, որք տակաւին միան անվճար,
«վասն որոյ զմնացորդ ինն հարիւր ուքսուն եւ ինն
«րուբլի իննսուն կոպէկս արծաթոյ ընդ սմին առաքելով
«ի Դոյնն, առաջադրեմք, նախապէս բառնալ ի մէջ առա-
«ջարկեալ գումարաց զգինս կառացն և ապա զյաւելեալ
«ուրթ հարիւր քսան և վեց րուբլի իննսուն կոպէկս ար-
«ծաթոյ ամբողջովին մատուցանիլ ի Սինոդն Սրբոյ էջմի-
«ածնի, իսկ զկառսն՝ եթէ ձեռնտու գնով անհնարին լիցի
«վաճառել, համարել սեփականութիւն առաջնորդական
«տանն վիճակիս Աստրախանայ»:

Ո՛վ որ Պետերբուրգի սղութեան՝ ուտելեաց և բնա-
կաջանաց, ծանօթ է և գիտէ Դեմուտ հիւրանոցի դիրք,
յուսանք որ զմեզ անգր քան զչափն խնայող կդտնէ ազ-
գային կոպէկներով հաւարուած գումարի ծախսարարու-
թեան համար, Ո՛վ որ մանրամասնաբար կտեղեկանայ՝ որ
առաւել քան երկու հարիւր րուբլի ուտելեաց և բնա-
կեաց համար ծախսուած չէ, կարող է գաղափար կազմել
թէ ինչպիսի զրկութեանց եւր համբերել: Երանի՛ թէ
աշխարհիս մէջ վանելու անհնարաւոր, ահագին ուժեր
չկանգնէին տկարների և ընկճուածների ընթացքի յառաջ-
այն ժամանակ թէ հեշտ էր ամէն մէկ ժողովուրդի իւր
դոյութեան կռուի ապարիքում շարունակել գնացքը
մինչև մէկ որոշ բողբոսահման կէտ, և թէ՛ նիւթական
և բարոյական զոհողութիւններն, կունենային իւրեանց
նշանակութիւնս:

Սուրբազ Արեւիկականութեան.

«Երանաւ իմացումս — լապտիս ցնէ զձեռն
«ստանալովս իմնիս արարչի շնորհս ցնէ

«ճակիքս ամ սխալովս՝ մամ շն շնորհմն
«մարց ցով ճարտարսն իմաց իմաց իմաց»: